

Числівники в північноукраїнських в пам'ятках

У статті проаналізовано на численних прикладах із скорописних та друкованих пам'яток північноукраїнського ареалу XIV – XVII століть виявлені числівникові утворення. Установлено, що більшість засвідчених квантитативів – успадковані з давньоукраїнської мови, частина числівників запозичені з польської мови. Незначний відсоток становлять власне українські новотвори, властиві тогочасним пам'яткам досліджуваного періоду.

Ключові слова: числівник, пам'ятка, староукраїнська мова.

Числівникова система української мови (як сучасний стан, так і історичний період) на сьогодні досліджена досить повно. Подальші студії – чи то більш деталізований опис системи числівників у літературній мові і діалектах, чи поглиблене вивчення засобів вираження числа й кількості за пам'ятками – допоможуть лише уточнити деякі деталі щодо особливостей функціонування та розвитку числівників [1: 4]. Проте навіть поодинокі фіксації локальних явищ у діалектному мовленні або окремих (іноді оригінальних) форм у писемних пам'ятках привертають увагу дослідників і дають нові аргументи для висновків щодо становлення як номенів на позначення кількості, так і окремих словоформ.

Пам'ятки староукраїнської мови північноукраїнського ареалу залучались для аналізу становлення числівників у ґрунтовних академічних працях [2], а також в окремих дослідженнях [3].

У своїй роботі маємо на меті проаналізувати числівникові утворення, фіксовані в скорописних та друкованих текстах з північноукраїнського ареалу.

Числівники в поліських пам'ятках представлені багатьма формами та словотвірними варіантами, які становлять проміжний етап витворення сучасних квантитативів, тому частина їх сучасною літературною мовою не успадкована. На позначення власне кількісних числівників назв першого десятка поліщуки використовували варіативні утворення:

Один: ѿдень [ЛК 1561, с. 23], оди(н) [1590, с. 4 зв.], ѿдин [1590, с. 5], одный моцар [КА, с. 355], едьно [ЖК 1635, с. 267 зв.], еден [ЖК 1635, с. 274], о(д)ны [1590, с. 1 зв.]. Переважають числівники з початковим *о*. При цьому квантитативи з початковим *є* також

трапляються часто, особливо у складних утвореннях: є(д)носта(и)нымъ [1611, с. 20 зв.]. Такі написання дослідники нерідко трактують як полонізми, проте в пам'ятках української мови XIV—XV ст. подібні приклади (поряд із старослов'янським впливом) відображали й живе мовлення українців. Вимова на зразок [йеден] і тепер характеризує значний масив поліських говірок, причому не лише суміжних з польськими, а й середньо- та східнополіських. Числівник *одный*, засвідчений у волинській пам'ятці, зберігся дотепер у підляських говірках: *одний, йідний*. Нерідко трапляються в північноукраїнських пам'ятках церковнослов'янські форми: єдинъ [КВжв., с. 192], єдино [Лік., с. 156], єдина [Лік., с. 115].

Два: два [ЛК 1561, с. 1], *две мили* [Г XIV, с. 21], *седель две* [1590, с. 6], *две тисечи* [1611, с. 5 зв.], з обема береги, ѡбе половине, за обадва разы [Г XIV], ѡбедве половицы [КМ 1539, с. 47], ѡбоига панства, з обиюх сторон, ѡбоя сторона [ЛК 1561], тая ѡбоя бѣда [Лік., с. 36]. Нерідко писарі використовували двоїнні форми числівника і пов'язаного з ним іменника: *две копе* [ЖК 1635, с. 13], *седе(л) две* [ЖК 1590, с. 6], *клесчи двои* [Волинь XVI, с. 572].

Три: три дубы, три копы [ЛК 1561].

Чотири: *чотыри* [ЛК 1561, с. 36], *копъ чотыри*, *гроше(и) два(д)цат чотыре* [ЖК 1590], *чотыры* [ЖК 1590, с. 7], *чотири бра(т)я* [КК 1600, с. 95 зв.], *за чотыре неде(л)* [КК 1598, с. 55 зв.].

П'ять: *пѣт* [ЛК 1561, с. 80], *пя(т)ь, пя(т)* [ЖК 1590, с. 6 зв.].

Шість: *ше(ст)* [ЖК 1590, с. 2], *шесть* [ЖК 1590, с. 7].

Сім: *семь* [ЖК 1590, с. 7], *сѣмь* [ЖК 1590, с. 10].

Вісім: *ѡ(с)мь* [1590, с. 6], *ранъ ѡси^м* [ЖК 1635, с. 313], *восемь* [СК, с. 6].

Дев'ять: *девет* [ЛК 1561, с. 80], *деват* [ЛК 1561, с. 247 зв.], *девя(т)* [1590, с. 10].

Десять: *десе(т)* [ЛК 1561, с. 4 зв.], *десять* [ЖК 1590, с. 6].

Наявні в північноукраїнських пам'ятках і порядкові числівники: *первый и другій* [Г XIV], *першиє* [ЛК 1561, с. 120 зв.], *на пє(р)вы(х)* [1590, с. 1 зв.], *пє(р)шого* [1590, с. 8 зв.], *первѣшого* [ЛК 1561, с. 121], *в первѣшую* [ЛК 1561, с. 264]; *вторыи* [ЛК 1561, с. 11 зв.], *други(м)* [1590, с. 1], *друго(го)* [1590, с. 1 зв.], *други(х)* [1590, с. 2], *другую* [1590, с. 3], *други(й)* [1590, с. 4 зв.], *другое* [1590, с. 10]; *третимь, третюю* [1590, с. 1], *третие, зъ третє(и)* [1590, с. 10]; *четве(р)ты(й)* [1590, с. 1], *четве(р)того* [1590, с. 7]; *пяти(и)* [1590, с. 1]; *шо(с)того* [1590, с. 11 зв.]; *сємого* [1590, с. 3]; *ѡ(с)мого* [1590, с. 1]; *девятого* [1590, с. 3 зв.], *десято(го)* [1590, с. 8 зв.].

Для називання кількості від 11 до 19 засвідчено в північноукраїнських пам'ятках трансформовані нові (які від другої половини XVI ст. вже домінують) власне кількісні

числівники (одиннадцат, оденнадцат, дванадцат, трынадцат, тринадцат, плтнадцат, семнадцат, осмьнадцат [ЛК 1561], осимьнадыцать [ЖК 1635]) та порядкові (одина(д)цаты(й), чоты(р)на(д)цаты(й), пе(т)на(д)цаты(й) [ЖК 1635]) та ін. Водночас переважно в текстах ділового письма, зафіксовано й інші утворення, де першою частиною є не кількісний, а порядковий квантитатив: первынадцат, вторынадцат [ЛК 1561, с. 248]. В острозькому стародруці «Ключ царства небесного» Г. Смотрицького засвідчено складену (зрошену) форму, де звукові процеси на межі слів не відбулися: трети^йнадесять [Кл. См., с. 25].

На позначення назв десятків у поліських пам'ятках уживано успадковані давні форми: двадцат [ЛК 1561, с. 32], три(д)цети [Лямент 1628, с. 38], чотырдесят, плтдесат, шестдесат [ЛК 1561], се(м)деся(т) [ЖК 1590, с. 10], през седмдеса(т) [Лямент 1628, с. 38], восмидесят[ЛК 1561, с. 191 зв.], ос(м)ъдеся(т) [1590, с. 19 зв.], деветдесят [ЛК 1561, с. 80], деватдесат [ЛК 1561, с. 256]. Для відображення кількості 40 та 90 засвідчено й власне руські (східнослов'янські) утворення: соро(к) [ЖК 1590, с. 19 зв.], в сороку копах [ЛК 1561, с. 34 зв.]. Іноді писарі вдавались до описових конструкцій для передавання чотирьох десятків: налови(v)шы бочокъ тридцать и десять и чотыры [ЖК 1635, с. 265зв.]; девеносто [Г XV, с. 44], у девеносту копах [ЛК 1561, с. 20]. Один раз писар Житомирської книги вжив числівник тисяча пя(т)со(т)деся(т)девятого [ЖК 1590, с. 1 зв.], де *деся(т)девятого* 'дев'яностого', очевидно, написано помилково. В одній зі справ виявлено оригінальні форми для називання кількості: *дня двана(т)о(с)мого*. З контексту документа можна простежити, що попередній позов був дев'ятнадцятого вересня, а наступний — тридцятого. *Двуде(с)того пе(р)шого дня, двуде(с)того се(м)ого дня* — очевидно, польське запозичення. Такого ж походження й числівник триде(с)ту: *подъ виною триде(с)ту копъ гроши* [ЖК 1635, с. 269].

Поліські числівники – назви сотень – є прямим продовженням давніх відповідних назв: сто [ЛК 1561, с. 24], дв□стє [ЛК 1561, с. 24], двистє [ЖК 1635, с. 241], триста [ЛК 1561, с. 48], чотыриста [ЖК 1590, с. 19 зв.], плтсот [ЛК 1561, с. 10 зв.], шестьсотъ [ЖК 1635, с. 312], семьсот [ЛК 1561, с. 232 зв.].

Збірні числівники в поліських текстах віддавна, мабуть, мали значно більшу продуктивність і творилися чи не від усіх кількісних: убранє(и) двоє [ЖК 1611, с. 5 зв.], четверо [ЛК 1561, с. 7 зв.], убрания трои, троє, семеро, десетеро [ЖК 1590, с. 5], осмеро телат [ЛК 1561, с. 7 зв.], деватеро [ЛК 1561, с. 256], десетеро [ЛК 1561, с. 204], двоенадцатеро [ЛК 1561, с. 89 зв.], троєна(д)цатеро [ККС, с. 36 зв.], плтєронадцатеро [ЛК 1561, с. 101 зв.], пе(т)на(д)цатеро [ЖК 1635, с. 292 зв.], шестєронадцатеро [ЛК 1561, с.

195], двадцатє ро [ЛК 1561, с. 7 зв.], тридцатєро [ЛК 1561, с. 175 зв.]. Траплялися й складні конструкції зі збірними числівниками: курь три(д)ца(т) и семеро [ЖК 1635, с. 292], ѡвєць два(д)цатєро и ше(с)теро [ЖК 1635, с. 309].

Характерні для поліської числівникової системи дробові квантитативи: по(л)трєти колоды [Г XV, с. 42], полтора [ЛК 1561, с. 7 зв.], полторы [ЛК 1561, с. 26], полтрєтє [ЛК 1561, с. 135 зв.], пу(л)трєтя [ЖК 1635, с. 240], польчєтвє(р)ты стирьты [Г XV, с. 42], полчвартма [ЛК 1561, с. 17 зв.], по полчєтвєрта [ЛК 1561, с. 35 зв.], за ко(п) по(л)чва(р)ты [ЖК 1590, с. 10], гроше(й) по(л)чва(р)та золотого [ЖК 1635, с. 299], полчєтвє(р)ти ста золоты(х) [ЖК 1611, с. 4 зв.], полпаты копы [ЛК 1561, с. 32], повьпєта золотого [1635, с. 299 зв.], по(л)шосты [1590, с. 10], полсємы [ЛК 1561, с. 136], копь польѡ(с)мы [ЖК 1635, с. 292 зв.], по(л)ѡ(с)ма золотого [ЖК 1611, с. 5 зв.], полѡдиннадцаты [ЛК 1561, с. 111 зв.], полтрєтинадцат [ЖК 1605, с. 5 зв.], по по(л)трєтадьцати [Г XV, с. 43], полчєтвєртадєсат [ЛК 1561, с. 137 зв.], полпєтадєсят [ЛК 1561, с. 20], полтораста [ЛК 1561, с. 9 зв.], полтрєтаста [ЛК 1561, с. 53 зв.], по(л)чєтвє(р)таста [Г XV, с. 42].

Слова для називання частини від цілого в багатьох поліських пам'ятках мали морфологічні ознаки іменника, як у Вижівській міській книзі XVII ст.: половица [с. 154 зв.], трєтина [с. 160], чвєрть [с. 141], чвєртицу [с. 189], чвєртька [с. 192].

Часто писарі вдавалися до вираження невизначеної точно кількості за допомогою утворень із компонентом ко(л)ко: колькраты [ЛПс., с. 105 зв.], колконадцат недєл [ЛК 1561, с. 137 зв.], колкодєсат [ЛК 1561, с. 71], в колкудєсят [ЛК 1561, с. 182 зв.], колкось [ЛК 1561, с. 213], колко ѡстанков [ЛК 1561, с. 244 зв.], поколкукрот [ЛК 1561, с. 140], ко(л)кона(д)ца(т) [ЖК 1590, с. 2], ко(л)косо(т) возо(в) [ЖК 1611, с. 3], ки(л)ку(м)дєсятъ [ЖК 1611, с. 37 зв.], ку(л)куна(с)ть [ЖК 1635, с. 242], лєть кильку [ЖК 1635, с. 254], ко(л)ко(с) да(в)ностє(и) [КК 1595, с. 89], л□ть колькона(д)цать [КК 1595, с. 74].

Очевидно, у зв'язку з руйнуванням числівникової категорії роду, граматичного значення двоїни та давнього відмінювання при вживанні низки квантитативів відбувалося своєрідне узгодження з іншими словами, наприклад, у Луцькій замковій книзі 1561 р.: другуу дєсат коп [с. 26 зв.], тую дєсєт коп [с. 64], чотыри члвков [с. 36], посылат ѡсми дворєнина [с. 43], болшеи шєстидєсят чолов□ков [с. 78], дєржали ... мужиков сєми [с. 136 зв.]. Відлунням колишніх контамінованих утворень можна пояснити зафіксовану в пам'ятці форму малого квантитатива — троима позвы (пор. в Іпатіївському літописі 1425 р.: дв□ма, дв□има та двоими; трєими, трьими). Виявлені в західнополіських текстах числівники двои дєвери, ѡбои позвы також є залишками колишніх утворень, відомих в українських пам'ятках періоду Київської Русі: обои жив□и и мртви; вид□а двои люди,

єдины смѣющєся, а другыи плачющєся, щоправда, первинну семантику розчленованої кількості вже втрачено.

Деякі поліські пам'ятки демонструють у відмінюванні порядкового числівника третя значні хитання щодо твердості/м'якості основ: третюю часть [КК 1598, с. 40]; у Луцькій замковій книзі 1561 р. — с третєи [с. 10], ѿ третєи части [с. 47], за третюю [с. 34 зв.], за третюю [с. 35], третю [с. 116 зв.]. Вживали поліські писарі й давні т. зв. завершальні квантитативи, коли число останнього із перерахованих предметів (осіб) є визначальним для всієї кількості: пришол самотретєи (утрьох) з братєю своєю [ЛК 1561, с. 145], ѿн мимо двор кнгни Ивановои Четвертєнскои самошост 'ушістьох' єдет [ЛК 1561, с. 8]. Квантитатив осмь та інші назви чисел із цим першим компонентом засвідчені в поліських пам'ятках переважно без протетичного в. Виявили єдиний очевидний приклад із Стародубської книги другої половини XVII ст. — восемь. Можливо, протезу в слід убачати в написанні у восьмидєсят [ЛК 1561, с. 191 зв.], хоча в іншому місці цієї самої пам'ятки в подібній відмінковій конструкції протетичного звука немає: в осмидєсат [ЛК 1561, с. 257].

Поза сумнівом, універбація назв числівників другого десятка та назв десятків на час написання поліських пам'яток, принаймні від XVI ст., відбулася. Більшість таких квантитативів, наприклад, у текстах Луцької замкової книги 1561 р. написані разом, проте нерідко ще трапляються випадки внутрішнього відмінювання: с пятманадцатма [с. 203], ѿт ѿсминадцати [с. 207 зв.], патмадєсат [с. 132], у восьмидєсят [с. 191 зв.], жєрєбцов патидєсат поголова [с. 159], ѿт патидєсат [с. 214] та ін. Такі числівникові форми, очевидно, загалом були властиві канцелярській мові у Великому князівстві Литовському. Виявлено їх і в копіях більш ранніх пам'яток на позначення чисел другого десятка: по чєтырєхнадцати недєляхъ [Вит. К., с. 82].

У вживанні збірних числівників уже простежувалася тенденція поєднання переважно з назвами істот та з назвами парних чи множинних іменників: а клячь трое [Г XV, с. 42], конєи двоє, сокєр двѣпобрал [ЛК 1561, с. 104 зв.]. В одній із справ Луцької книги засвідчено після збірного квантитатива форму не Р. в. мн., а Зн. в. одн.: двоє убранє влоскоє [ЛК 1561, с. 141 зв.]. У цій самій пам'ятці виявлено форму квантитатива одні: ѿдини ѿт Рускоє земли, а другєє ѿт Волину [ЛК 1561, с. 60], яка, ймовірно, є проміжним етапом на шляху витворення сучасної форми: єдины — ѿдини — одні. Квантитатив сто мав граматичне значення роду. Із контексту непросто визначити, якого саме — середнього чи чоловічого: в том сту копах [ЛК 1561, с. 116 зв.]. Числівник сім волинський писар ототожнював іноді з жіночим родом: другую сєм год [ЛК 1561, с. 191 зв.]. Родова

парадигма для окремих числівників цього періоду, мабуть, була властива загалом. У копії Вітебської книги копіювальник, очевидно, слідом за писарем квантитатив сорок вжив у жіночому роді: тую сорок грошей отдадутъ [Вит. К., с. 112]. У написаннях четверы позвы, патыры позвы [ЛК 1561, с. 243 зв.], сано(к) четвери [ЖК 1605, с. 7 зв.], ше(с)теры хо[муты] гу(б)ча(с)ты(х) [ЖК 1605, с. 10 зв.] слід убачати давні числівникові прикметники, які ще не втратили остаточно свою парадигму.

У північноукраїнських пам'ятках активно вживано синтаксичні конструкції на позначення сотень з десятками, тисяч із сотнями і одиницями тощо. Такі числа поліщуки передавали описовими конструкціями, зокрема в Луцькій замковій книзі 1561 р.: позычил у него двадъцат копъ и ѿсьмъ копъ грошти [с. 23], всказали єсмо до права кнзю Богушу Дмитровичу Любецкому сто коп семдесат коп ѿсьмы коп тридцат грошеи и девет грошеи [с. 26], всего сумою сто коп, шестдесят коп, девет коп и чотыри гроши [с. 264]; свише(й) сто и соро(к) 19 зв., чотыри ста и два(д)ца(т) барано(в); жита ко(п) сто и ѿс(м)ъ деся(т); коро(в) и ялови(ц) сто и две [ЖК 1590, с. 19 зв.]; на чотыри тисечи и три(д)цать и ѿсьмъ золоты(х) [ЖК 1635, с. 256], пультретья ста ѿ(д)но(го) [ЖК 1635, с. 290]. Такі самі конструкції були властиві і номінації десятків та одиниць: три(д)ца(т) и два [ЖК 1635, с. 249 зв.]. Числівники чоты(р)на(д)ца(т) со(т) золоты(х) [1635, с. 247], возовъ сина ѿдина(с)те со(т) и ѿдина(с)те [ЖК 1635, с. 266 зв.] можуть свідчити про те, що польські писарі вдавалися до лічби сотнями, коли йшлося про кількість, більшу від тисячі. Подібні утворення відомі в староукраїнських грамотах від кінця XIV ст.

У виразі як ѿдны циганове [ЛК 1561, с. 233 зв.] числівник *одні* зазнав прономіналізації і вжитий як неозначений займенник якісь: «як якісь цигани».

Аналіз числівникової системи північноукраїнських пам'яток дозволяє виділити такі тенденції в її розвитку:

- переважна більшість засвідчених квантитативів успадковані від мови давньоукраїнської;
- належність Київської та Волинської земель до Великого князівства Литовського, а згодом і до Речі Посполитої зумовив постання низки числівникових форм, запозичених із польської мови;
- існування паралельних форм на позначення кількості (давніх успадкованих, нових, що постали на власне українському ґрунті, та запозичених, переважно, з польської мови);
- існування (незначний відсоток) оригінальних, властивих пам'яткам аналізованого періоду, числівників.

Література

1. Лукінова Т.Б. Числівники в слов'янських мовах. – К., 2000.
2. Історія української мови: Морфологія / Відпов. ред. В.В. Німчук. – К., 1978; Жовтобрюх М.А., Волох О.Т. та ін. Історична граматики української мови. – К., 1980; Арполенко Г.П., Городенська К.Г., Щербатюк Г.Х. Числівник української мови. – К., 1980.
3. Лукінова Т.Б. Числівники в слов'янських мовах. – К., 2000. – С. – 4; Гумецька Л.Л. Словотворча система числівників української актової мови XIV-XV ст. // Питання слов'янського мовознавства. Кн. 5. – Львів, 1958. – С. 164-172; Карпенко Ю.А. Історія форм количественных числительных в украинском языке. Автореф. дис. канд. філол. наук. – Черновці, 1956; Німчук В.В., Симонова К.С. Передмова // Ділова мова Волині і Наддніпрянщини. – К., 1981. – С.20; Німчук В.В., Яковенко Н.М. Підкоморські книги Правобережної України кінця XVI – першої половини XVII ст. // Книга Київського підкоморського суду (1584-1644). – К., 1991. – С. 47.

Джерела

- Вит.К – Судебная книга Витебского воеводы М. В. Клочко 1533–1540 / Подг. В. Воронин, А. Груша и др. — М., 2008.
- Г XV – Грамоти XV ст. / Упоряд. В. М. Русанівський. – К., 1965.
- ЖК 1590, 1635 – Книга Житомирського гродського уряду: 1590; 1635 pp. / Підгот. до вид. В.М.Мойсієнко. – Житомир, 2004.
- ЖК 1605, 1609, 1649 – Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст. / Підгот. до вид. В. Німчук, В. Русанівський К. Симонова, В. Франчук. – К., 1981.
- ЖК 1611 – Актова книга Житомирського гродського уряду 1611 року / підгот. до вид. А. Матвієнко, В. Мойсієнко. – Житомир, 2001.
- КВжв. – Вижівська міська книга XVII ст. / підгот. до вид. І. Царалунга. – Житомир, 2015.
- КК – Книга Київського підкоморського суду (1584–1643) / підгот. до вид. Г. В.Боряк, Т. Ю. Гирич, Л. З. Гісцова, В. В. Німчук та ін. – К., 1991.
- Кл.См. – Герасим Смотрицький. Ключ царства небесного / підгот. до вид. В. М. Мойсієнко, В. В. Німчук. – Житомир, 2005.
- Лік. – Лікарство на оспалый умысль чоловічий. – Острог, 1607 // Відділ стародруків та рідкісних видань НБУ ім. В. Вернадського. Шифр: Кир. 794.
- ЛК – Луцька замкова книга 1560-1561 / Підгот. до вид. В.М.Мойсієнко, В.В.Поліщук. - Луцьк, 2016.
- Лямент 1628 – Лямент по отцю Іоану Василевичу, написаний в Луцьку року 1628-го. Фототипія, переклади, дослідження / упоряд. Олена Бірюліна. – Луцьк, 2008.